

שוועל מצוי הניזון מפסולת אדם. גמלא, 2013 | צילום: עידו שקד

מקורות

- [1] דולב ע. 2006. מודל התפשטות מרחבי של מחלת הכלבת המבוסס על דינאמיקה של אוכלוסיות השועל המצוי בגליל, ככלי לפיתוח דגמי פיזור אופטימאליים של פתיונות חיסון כלבת. שדה בוקר: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- [2] דולב ע, בינו ג, קארק ס ואחרים. 2013. השפעת סילוק מוסדר של פגרי עופות מלולים על אוכלוסיות טורפים ונטרפים בסביבה סמוכה. אקולוגיה וסביבה 4: 44-49.
- [3] דולב ע, טלמון ע, קפוטא ד ואחרים. 2015. הפחתת נזקי טריפה של בקר במרעה - דו"ח מסכם. הוגש למדען משרד החקלאות ולרשות הטבע והגנים.
- [4] דולב ע, סיני י, אורון ט ואחרים. 2015. סיכום ספירות צבאים במחוז צפון 2015. דו"ח פנימי, רשות הטבע והגנים.
- [5] זלץ ד, קפלן ד, לוטן ר ודגני ר. 2002. בנית מודל טורף/נטרף לקביעת מדיניות ממשק לשם מניעת המשך התדרדרותה, שיקומה והבטחת יציבותה לאורך זמן של אוכלוסיית הצבאים ברמת הגולן. דו"ח מסכם למדען משרד המדע.
- [6] רייכמן א. 2014. זאבים ומשק האדם בצפון ישראל דו"ח מסכם לשנת 2014. מסמך פנימי, רשות הטבע והגנים.
- [7] Amador-Alcalá S, Naranjo EJ, and Jiménez-Ferrer G. 2013. Wildlife predation on livestock and poultry: Implications for predator conservation in the rainforest of south-east Mexico. *Oryx* **47**: 243-250.
- [8] Bino G, Dolev A, Yosha D, et al. 2010. Abrupt spatial and numerical responses of overabundant foxes to a reduction in anthropogenic resources. *Journal of Applied Ecology* **47**:1262-1271.
- [9] Buckland ST, Anderson D, Burnham K, et al. 2001. Introduction to distance sampling. Oxford University Press Oxford, UK.
- [10] Calenge C. 2006. The package adehabitat for the R software: A tool for the analysis of space and habitat use by animals. *Ecological Modelling* **197**: 516-519.

- [11] Cooch E and White G. 2006. Program MARK: A gentle introduction. Colorado State University: Fort Collins.
- [12] Fedriani JM, Fuller TK, and Sauvajot RM. 2001. Does availability of anthropogenic food enhance densities of omnivorous mammals? An example with coyotes in southern California. *Ecography* **24**: 325-331.
- [13] Holmern T, Nyahongo J, and Roskafra E. 2007. Livestock loss caused by predators outside the Serengeti National Park, Tanzania Tomas. *Biological Conservation* **135**: 518-526.
- [14] Kapota D. 2014. Demographic and movement responses of red foxes and Golden Jackals to spatial and temporal changes in food availability (Phd dissertatuin). Sede Boqer: Ben-Gurion University of the Negev.
- [15] Lanszki J, Giannatos G, Dolev A, et al. 2010. Late autumn trophic flexibility of the golden jackal *Canis aureus*. *Acta Theriologica* **55**: 361-370.
- [16] Mendelson H and Yom-Tov Y. 1999. Fauna Palaestina: Mammalia of Israel. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities.
- [17] Okarma H, Jedrzejewski W, Schmidt K, et al. 1998. Home ranges of wolves in Bialowieza Primeval forest, Poland, compared with other Eurasian populations. *Journal of Mammalogy* **79**: 842-852.
- [18] Oro D, Genovart M, Tavecchia G, et al. 2013. Ecological and evolutionary implications of food subsidies from humans. *Ecology Letters* **16**: 1501-1514.
- [19] R for Windows (Version 3.2.4). 2014. R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria.
- [20] Raichev EG, Tsunoda H, Newman C, et al. 2013. The reliance of the golden jackal (*Canis aureus*) on anthropogenic foods in winter in central Bulgaria. *Mammal Study* **38**: 19-27.
- [21] Reichmann A and Saltz D. 2005. The Golan wolves: The dynamics, behavioral ecology, and management of an endangered pest. *Israel Journal of Zoology* **51**: 87-133.
- [22] Rotem G, Berger H, King R, et al. 2011. The effect of anthropogenic resources on the space-use patterns of golden jackals. *The Journal of Wildlife Management* **75**: 132-136.
- [23] Strecker RL and Emlen JT. 1953. Regulatory mechanisms in house-mouse populations: The effect of limited food supply on a confined population. *Ecology* **34**: 375-385.
- [24] Telmon I. 2015. Movement ecology of an overabundant Golden jackal (*Canis aureus*) population in an environment rich with anthropogenic food resources (M.Sc thesis). Sede Boqer: Ben-Gurion University of the Negev.
- [25] Worton B. 1989. Kernel methods for estimating the utilization distribution in home-range studies. *Ecology* **70**: 164-168.
- [26] Yom-Tov Y, Ashkenazi S, and Viner O. 1995. Cattle predation by the golden jackal *Canis aureus* in the Golan Heights, Israel. *Biological Conservation* **73**: 19-22.

בל תשחית - מודעות סביבתית בשכונה חרדית בעיר - המקרה של אשדוד

שרון מרק^{[1]*}, נורית אלפסי^[2] ויצחק אומר^[3]

[1] בית ספר פורטר ללימודי סביבה, אוניברסיטת תל-אביב
[2] המחלקה לגאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
[3] החוג לגאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל-אביב
* sharonmark.k@gmail.com

כרבע מאוכלסיית אשדוד היא חרדית, ורובה שוכן ברובע ז' | צילום: שרון מרק

תקציר

היהדות מציבה תשתית מוצקה ורחבה של הנחיות לשמירה על הסביבה הקרובה ועל העולם, לניקיון האישי והציבורי ולערכי "בל תשחית", אך לרוב קיימת תחושה כי הציבור החרדי בישראל נבדל מהציבור הכללי בהתייחסותו לטבע ולסביבה. מטרת המחקר הנוכחי היא בחינת היבטיה השונים של המודעות הסביבתית בקרב אוכלוסייה חרדית בשכונת מגורים עירונית מנקודת מבט גאוגרפית־ חברתית, כלומר מבחינת תפיסת המרחב שלהם והזהות החברתית־תרבותית. המחקר חושף את יחסם של תושבי שכונת מגורים חרדית באשדוד לסביבה ואת המרכיבים הפיזיים והחברתיים של אותה סביבה עירונית, האחראים להתגבשות גבולותיה של סביבת מגורים זו. ממצאי המחקר מלמדים כי תפיסת השכונה מושפעת משילוב גורמים פיזיים, תפקודיים וחברתיים, וכי מודעות סביבתית מתבטאת אמנם בהתעניינות בנושאי סביבה, אך הם נתפסים כעיסוק פיזי חסר משמעות בהוויה היום־יומית.

מילות מפתח: החברה החרדית · מודעות סביבתית · קבוצות חברתיות · שכונה נתפסת · תפיסת המרחב

מבוא

מודעות סביבתית והתנהגות סביבתית של בני אדם מושפעות מערכים חברתיים ותרבותיים, ממיסוד חברתי רשמי ולא־רשמי ומדָרך תפיסתם את סביבתם הגאוגרפית. בעוד הקשרים בין יחס החברה כלפי הסביבה ומודעות סביבתית לבין משתנים חברתיים כלכליים ודמוגרפיים נסקרו בהרחבה [26, 42], כמו גם משתני חינוך ואוריינות [18, 19], תרבות [29, 33], זהות [27] ופוליטיקה [24], האופן שהפרט תופס את המרחב ואת התנהגותו הסביבתית נותר עמום. באופן ספציפי, מטרת המחקר הייתה לבחון את היבטיה השונים של המודעות הסביבתית בקרב האוכלוסייה החרדית באשדוד באשר לתפיסת סביבת המגורים ולמרחב החברתי.

איכות הסביבה בחברה החרדית

היהדות מציבה תשתית מוצקה ורחבה של הנחיות לשמירה על הסביבה הקרובה ועל העולם, לניקיון האישי והציבורי ולמחזור. בשמירה זאת על הבריאה, בא לידי ביטוי חלק מהכבוד שהאדם חייב לחלוק לבורא עולם [14, 16, 34]. נראה כי חלק ניכר מהציבור החרדי מקדיש תשומת לב רבה לניקיון ברשות הפרט [4, 34], אך כמעט שאינו נותן דעתו לניקיון הסביבה הקרובה לביתו, לרחוב או לשכונה – ובכלל להיבטים כוללים בנושאי סביבה [16]. זאת ועוד, נושא איכות הסביבה בכללותו מזוהה עם עמדות ליברליות שמאלניות, בעוד החברה החרדית, בהכללה, היא חברה שמרנית, בדלנית, מסוגרת ובעלת דעות ימניות [34] שחוששת מגישות ביוצנטריות קיצוניות המעניקות מעמד אלוהי לטבע [53]. סיבות נוספות להתנכרות של היהדות האורתודוקסית לסביבה מקורן בגלות, שבה היעדרה של ארץ פיתח זרות לסביבה הפיזית וחוסר דאגה לסביבה שאיננה שלהם. ביטא זאת בלשונו ש"י עגנון: "שמיום שגלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו אין לנו עסק עם

כוחות הטבע ואין לכוחות הטבע עסק עמנו אלא לרעתנו". דפוס החיים בגולה ובעיקר במזרח אירופה, כלל סביבה עירונית מובהקת המנותקת מערכי טבע, נוף וסביבה. עם תחילת דרכה של הציונות, ואף בשנותיה הראשונות של המדינה, בחרו החרדים להתרחק ממוסדות השלטון ולא להשתתף באופן פעיל בהתנהלות המדינה החילונית שהם מתנגדים לה. הסיבה לכך היא ההשקפה החרדית הבסיסית, שלפיה המשיח יבוא באמצעות קיום מצוות ולימוד תורה [5] בעוד האידאולוגיה הציונית היא דחיקת הקץ [22], ודבר זה מחזק את היעדר הזיקה בינם ולבין הארץ. כמו כן, כתוצאה מהיעדר דיון בנושאי סביבה בטקסטים היהודיים מאז חורבן הבית, לא התפתח ענף הלכה העוסק בנושאי סביבה ובמצוות התלויות בסביבה הפיזית [34].

עוד מוסיף על הקשר החלש בין החרדים לסביבה קיומו של אי־צדק סביבתי בקרב אוכלוסיות מוחלשות [24, 39, 45, 48]. בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל העוני שכיח מאוד, כמו גם בקרב האוכלוסייה הערבית. באוכלוסיות אלה, שיעור הילודה מוגבר, ומספר האנשים החיים מתחת לקו העוני הולך ועולה. אף על פי שכ־50% מהתלמידים בכיתה א' בשנה"ל תשע"ז ישתייכו למגזר הערבי או החרדי, עדיין, שתי אוכלוסיות אלה אינן מעורבות בנושאי איכות הסביבה [19]. זאת ועוד, החרדים כחלק מקבוצות המיעוט המקופחות בישראל, כמו גם הערבים, העניים, תושבי הפריפריה, זקנים וחולים, הם הנפגעים ממטרים סביבתיים, ממפגעים ומזיהומי סביבה שנוצרים לרוב מחלוקה לא הוגנת של הקצאת משאבים ציבוריים בעלי פונקציות שליליות על הסביבה והאדם (כגון מתקנים הנדסיים מזהמים, מוקדי שידור סלולריים ואתרי טיפול בפסולת) [2, 10].

הגידול הדמוגרפי של החברה החרדית, פריסתה הגאוגרפית

והשפעת גידולה על חוסנה הכלכלי של המדינה בהווה ובעתיד מביאים לעיסוק רב בשיח הציבורי, המדיני ואף המחקרי בסוגיית מקומם וצוריהם המיוחדים של החרדים סביב השתלבותם בחברה [8, 15, 32]. עם זאת, האתוס הסביבתי בחברה החרדית, עמדותיהם הסביבתיות של החרדים ואופן תפיסתם את המרחב אינם מוכרים בספרות המקצועית אלא אך ורק בנושאי ניקיון ברשות הרבים [12, 17, 34], תכנון המרחב הציבורי־חרדי [4, 16, 20, 41], ונרטיב מחזור הפלסטיק בקרב הקהילה החרדית בירושלים [53].

החברה החרדית באשדוד

אשדוד היא אחד היישובים המשמעותיים במרחב החרדי, והמשיכה לעיר נבעה מריבוי מוסדותיה ומקרבתה היחסית לערים הוותיקות. בשנת 2011 מנתה הקהילה החרדית באשדוד כ־15% מכלל אוכלוסיית העיר [13], וכיום, על פי הערכות, מתגוררות בה כ־8,000 משפחות חרדיות שהן 25% מסך אוכלוסיית העיר. כ־60% מהציבור החרדי בעיר אשכנזי, רובו של הציבור הזה חסידי ומיעוטו ליטאי, והיתר – 40% – משתייך לציבור הספרדי. אוכלוסיית החרדים שוכנת בעיקר ברובע ז' באשדוד שהוקם בשנות ה־90, וכיום הוא הרובע הצפוף ביותר באשדוד (27.3%). הרובע מתאפיין במבני מגורים עד חמש קומות ובמיעוט כלי רכב, ומרבית מוסדות החינוך בו פועלים במבנים יבילים וארעיים. ברובע כמות גדולה של מוסדות ציבור וקהילה, מעבר לממוצע באשדוד. בתוך הרובע מתקיימים חיים דתיים מלאים על כל מרכיביהם ומוסדותיהם תוך צמצום השפעות העולם החיצוני, וזאת בעקבות התכנון המודרני של העיר, שיצר מנגנון לבנייה ייעודית לאוכלוסייה החרדית. האוכלוסייה החרדית באשדוד מתבדלת מן הסביבה החיצונית ברמה הפיזית והתפקודית. קהילה זו נשענות על נורמות פנימיות ועל מוסדות משלה, במטרה לספק את השירותים הייחודיים הדרושים לקיום אורח חייה בדומה לקהילות ייעוד (intentional communities) אחרות בארץ ובעולם. אותה היבדלות והעמקת ושל קבוצות חברתיות נוספות בעיר הביאו ליצירת עיר מרובדת מבחינה גאוגרפית־אתנית־מעמדית [31], שהשפעותיה ניכרות גם כיום בחיי העיר בנושאי יחסי חילונים־חרדים בעיר, קונפליקטים המעוררים דיון ציבורי מתמשך באשר לסוגיות חופש דת ובהקצאת משאבים עירוניים לקבוצות בעלות ייצוג בולט במועצת העיר בכל הנוגע למבני ציבור, לתרבות ולפנאי. נראה כי הקצאת שטח מוגדר וברור לחרדים בתוך המרחב העירוני באשדוד והנגישות לבני ברק ולירושלים הביאו לחוסנה של הקהילה החרדית ולהצלחתה באשדוד. בין השנים 2006–2010 נרשמה מגמה של כניסה משמעותית של אוכלוסייה חדשה לרובע החרדי [13] עד למיצוי עתודות הקרקע לבנייה ולמגורים בו. דבר זה הביא חרדים להתגורר בשכונות חילוניות ברבעים סמוכים, תוך שינוי

אופי השכונות ונטישת התושבים הוותיקים שאינם חרדים בעיקר לרובע מגורים אחר בעיר. יש שאומרים כי אשדוד מתחרדת לנוכח אותו תהליך "חדירה והורשה" שהוזכר לעיל, דבר שמגביר את המתח החברתי בעיר ואת העמקת הפערים בין קבוצות החילונים השונות לבין החרדים.

צורת הארגון החברתית־מרחבית הייחודית של החברה החרדית מביאה עמה פן משמעותי למחקר זה. ראשיתו, הסתגרות קהילתית במרחב עירוני מוגדר תוך בניית מנגנוני הגנה וחומות רוחניות המבודדות את האדם הדתי מהעולם החיצון [4]. [21] זאת תוך דגש על מרכזיות הקהילה וערכיה, היררכיה חברתית ברורה, מנגנוני פיקוח חברתיים ותלות הדדית גבוהה, תוך עדיפות לפשרות ולפתרון סכסוכים על־ידי דמויות סמכותיות בקהילה [20]. בדלנות מרחבית זו באה לידי ביטוי באפיקי חיים נוספים, כמו חינוך, דיור, תרבות צריכה, מערכת משפט וצורת הלבוש [3, 20, 34, 35], ויוצרת בידול עצמי במרחב, המוביל לארגון המרחב העירוני [9, 21] ואף מרחב השכונה והבניין באופן שמבדיל בין 'דומים' לבין 'שונים' [30]. הגדרת ההתנהגות המרחבית הקבוצתית של האוכלוסייה החרדית ואפיון משמעותה מאפשרים את הבנתו של הסדר המחולל ואת ביטוין בחיי היום־יום [28, 37].

שכונות מגורים נתפסות

שכונה, כאזור הומוגני יחסית, מוגדרת כיחידה טריטוריאלית במרחב העירוני, המספקת שירותים על בסיס יומי לתושביה, ושמתקיימת בה מערכת של קשרים חברתיים והזדהות עם שכנים ועם טריטוריה [43]. גבולותיהם של אזור או של סביבת מגורים הנמצאים בתודעה האנושית מגדירים את התחום הנתפס סובייקטיבית על־ידי האדם כסביבת מגוריו, קרי שכונה נתפסת (perceived neighborhood). בתודעת האדם קיימים הבדלים ברורים בין סביבת מגוריו לבין סביבות מגורים אחרות, הבאים לידי ביטוי באלמנטים פיזיים (תכנוניים וסמליים) ובמרכיבים חברתיים, הגורמים לתחושת שייכות לקבוצה, לקהילה או לתרבות [7, 46, 47].

מודעות סביבתית

"מודעות סביבתית" היא אותה נטייה עקבית של האדם לתשומת לב, לצבירת ידע, לגיבוש עמדות, לנוקטת פעולה ולגילוי מעורבות חברתית־פוליטית, הנובעים מתוך הבנה שהפיתוח הכלכלי־ תעשייתי פוגע בסביבה הטבעית ובבני האדם, ומתוך הכרה בצורך הדחוף לשינוי אישי וחברתי כדי לבלום את התהליך ההרסני [40, 52]. המשתנים לבחינת טווח המודעות הסביבתית של האדם כוללים: (א) עמדות באשר לפגיעה בטבע ובסביבה; (ב) עמדות באשר לסכנות לאדם ממפגעים סביבתיים; (ג) נכונות להקריב למען הסביבה; (ד) התנהגות פר־סביבתית; (ה) אקטיביזם חברתי. לרוב נטען כי להשפעות חברתיות יש תפקיד מרכזי בעיצוב הקשר

בין עמדות, כוונות התנהגות וההתנהגות עצמה [26, 51], וכי לא רק עמדות הפרט, אלא גם עמדות ופעולות של "האחר" בסביבה הקרובה והרחוקה הן מקור השפעה רב־עוצמה בהחלטה לצאת ולפעול למען הסביבה [38, 50].

שיטה

כדי להתחקות אחר יחסה של החברה החרדית באשדוד לסביבה ואחר מרכיבי הזהות החברתית בה, קיימנו ראיונות עומק חצי־מובנים בתוואי של שאלות קבועות מראש. המיקוד בראיונות כלל מרכיבים קוגניטיביים (תפיסות ומידע לגבי הסביבה), מרכיבים

על קצה המזלג

* לקהילות שונות בחברה הישראלית יש יחס שונה לסביבה, התלוי לעתים רבות בתרבות ובמרחב. באופן ספציפי, החברה החרדית היא קהילה מובחנת, ויש עניין בבחינת יחסה לסביבה והגורמים המשפיעים עליו.

* מחקר עומק אתנוגרפי, שבוצע בשכונה חרדית באשדוד, מציג תאוריה חברתית־מרחבית, התורמת לדיון על הזיקה בין היחס לסביבה לבין תפיסת המרחב, ובין תפיסת המרחב לבין היבטי זהות אחרים של קהילות ספציפיות.

* המחקר מצביע על קשרים בין תכונות החברה - ההרכב החברתי של אוכלוסיית השכונה, הסגירות החברתית של התושבים והייצוג הקוגניטיבי של אזור גאוגרפי קטן - לבין אדישות לנושאי סביבה.

* קהילות חרדיות במגוון צורות של ארגון מרחבי וביישובים עירוניים שונים מגלות מידות שונות של עניין ומעורבות בנושאים סביבתיים. משתנים חשובים להבנת היחס החרדי לסביבה הם הרמה הכלכלית והצפיפות הגאוגרפית של הקהילה, היחס בין הפרט לקהילה, המנהיגות הקהילתית ועולם המושגים החרדי [ירשות היחיד" מול ירשות הרבים].

המערכת

רגשיים (רגשות ותגובות לסביבה) ומרכיבים התנהגותיים (כוונות התנהגות ואקטיביזם סביבתי). קבוצת המרואיינים מנתה 20 תושבים מהעיר אשדוד, גברים ונשים מעל גיל 18, שרובם עובדים ברובע, בעיר ואף מחוצה לה. המידע שהתקבל מתוך הראיונות קובץ ליחידות משמעות שמבטאות את תפיסת המציאות היום־יומית של התושבים (כגון: "שמירה על הניקיון", "נציגי הציבור", "עיריית אשדוד", "הרובע שלי"). לשם הגדרת הגבולות הפיזיים והתרבותיים של "שכונת מגורים" מנקודת המבט של תושבי השכונה התבקשו המרואיינים לשרטט את שכונת מגוריהם במרחב העירוני ואת גבולותיה (איור 1). מפות קוגניטיביות אלה נותחו והועמדו להשוואה אל מול מפות גאוגרפיות אובייקטיביות. כך התקבלו נתונים בדבר גבולות ההתייחסות למרחב הסביבתי וביחס להתנהגות הסביבתית ולחיי היום־יום. זאת ועוד, אותרו כתבות מהעיתונות החרדית הארצית והמקומית העוסקות בנושאי סביבה וקיימות, ונאספו נתונים לגבי תלונות תושבי הרובע וביחס לתלונות מהעיר כולה ממוקד פניות הציבור העירוני. לשם השלמת התמונה נותחו נתוני סקר עירוני שהשתתפו בו מעל 3,000 תושבי הרובע החרדי באשר לעמדותיהם ולהתנהגותם בפועל בנושא מחזור נייר ופלסטיק. איור 1 -

תוצאות

חקר אזורים חברתיים מיוצג באמצעות דגמים ומודלים מרחביים תוך התבוננות, ניתוח ובחינה של תפיסות שונות של מרחב ושל אזורים חברתיים או תרבותיים [1, 6, 11, 25, 36, 44, 49]. מחקר זה לא הוגבל רק למיקום המרחבי שמתקיימת בו פעילות פרו־סביבתית, אלא הורחב למרחבים החברתיים־תרבותיים הכוללים זהויות שונות (מעמדיות, אתניות, מסורתיות) ומרחבי המשמעות (תפיסת המרחב והתנהגות פרו־סביבתית). בעוד המרחב הפיזי קל לאיתור ולאבחון, מרחבי התרבות מצריכים תצפית ואבחון כדי למפות את הנסתר. ממד נוסף שהחוקרים ביקשו לחשוף הוא המרחב המוסדי שמייצר משמעות לשיח הסביבתי העירוני־מקומי [23]. זאת, מתוך תפיסה כי שילוב של שלושת המרחבים הללו מאפשר את הבנתו של הסדר הסביבתי העירוני באופן רחב ומקיף יותר, שכן פעילות פרו־סביבתית קשורה באופן אינטגרלי לזהויות חברתיות, אתניות ומקומיות כפי שנראה מיד.

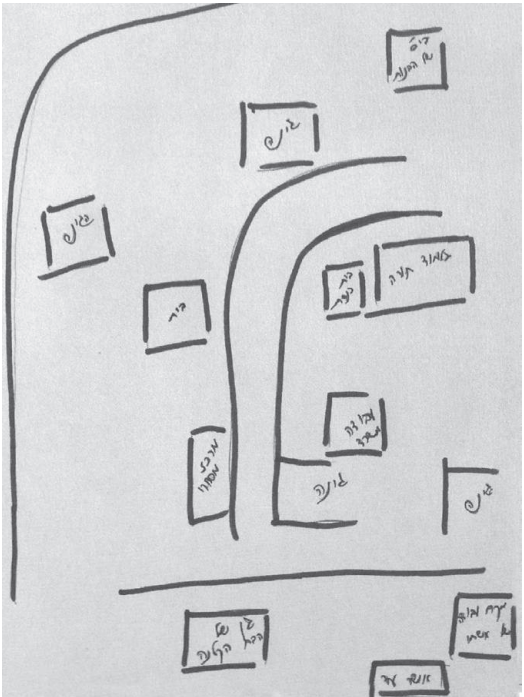
ככלל, עולה מהמחקר שתושבי הרובע החרדי מדגישים סוגיות חברתיות בבואם לאפיין את שכונת מגוריהם. האינדקציה למרחב סובייקטיבי הנובע מתכונות חברתיות מקבלת ביטוי במפות הקוגניטיביות, שמתמקדות יותר באלמנטים חברתיים־תרבותיים (כגון מוסדות הגמ"ח ובתי הכנסת) ובתיחום השכונה הנתפסת, הכוללת לא רק את בית המגורים אלא מקומות בעלי ערך חברתי־תרבותי. דהיינו, ההקשר החברתי־תרבותי מגדיר לא רק את גבולות המרחב אלא את כל האלמנטים השייכים לו. היטיב

איור 1. מפות סכמטיות של שכונת המגורים, כפי שצוירו בידי תושבי הרובע החרדי

לתאר זאת תושב הרובע: "אנחנו גרים בשכונה חרדית, ומחוצה לה זה כבר לא שייך", או: "זה בית הכנסת שלי. וזה הבית. מעבר לזה קופת החסד... פה מוסדות חינוך, מרכז מסחרי, קניות, בית כנסת עבודה ובית. מה יש יותר מזה?". ממצא מעניין נוסף בהקשר זה הוא כי תושבי השכונה אינם מתייחסים לסוגיות פיזיות ברובע וסביבתו, כגון רשת כבישים עורקיים, תשתיות ושטחים פתוחים, אלא מדגישים (בראיונות) סוגיות חברתיות, כגון מתח בין־עדתי ומעמדי ברובע, כפי שהשתקף להלן: "אצלנו יש את כל הבלגן - אשכנזים וספרדים, ויש שם מתחמים של דירות בשכירות של ספרדים, ומשתלטים על הגינה ורבים עם הילדים". לאפיון שכונת המגורים החרדית נוספה מצד המרואיינים השוואה לרבעיה החילוניים של העיר מבחינת תשתיות, ניקיון ומעמד כלכלי־חברתי. אחת המרואיינות ציינה: "אצלנו יותר מזנח מרבעים אחרים...". הרחיב על כך תושב אחר: "ברובע י"ז יש מעמד יותר גבוה, אנשים יותר מחונכים, יותר תרבותיים, יותר שומרים על הסביבה. אנחנו משהו אחר", וסיכם את תיאור ביקוריו ברבעים אחרים ב"העיניים שלי יוצאות". סיבה עיקרית נוספת לטענת המרואיינים נעוצה בכמות הילדים בשכונה החרדית: "זה בניין שיש בו ארבע קומות, וארבע משפחות בכל קומה, ובקרקע יש עוד שלוש דירות, וכל משפחה בלי עין הרע יש הרבה ילדים, אז כאילו... בלגן".

בעיני רבים מקרב האוכלוסייה החרדית, המרחב הנתפס כשכונת המגורים קטן יותר מהגבולות הפיזיים של השכונה, בדומה לממצאים בספרות [28], שלפיהם נמצא מתאם בין סגירות

חברתית ולבין ייצוג קוגניטיבי של אזור גאוגרפי קטן. גם בשכונות נוספות בעיר המאופיינות במתיחויות חברתיות, קיימת נטייה לשרטט מפות המייצגות מרחב גאוגרפי קטן. רובע ז' נחשב חריג במיקומו המרחבי בעיר מבחינה חברתית־דתית, והדבר מסייע לתושבים לתחם באופן דומה את גבולות השכונה.

באופן כללי, במפות שצוירו תושבי הרובע החרדי, ניתן לזהות פונקציות שכונתיות ומקומות תפקודיים המשפיעים על האזור ועל תיחום גבולות השכונה הנתפסת: בעיקר את בית המגורים, מוסדות חינוך תורניים, מוסדות דת, מוסדות גמ"ח ואת הגינה המרכזית. סביב אותם רכיבים מתחו התושבים גבולות, ובכך תחמו את שכונת המגורים הנתפסת בעיניהם, וכל מה שמחוץ לה אינו חלק מתחום החיים היום־יומי עבורם, דהיינו, כל המצוי במרחב הפיזי של שכונת המגורים מקבל התייחסות תפעולית, ואין בנמצא אלמנטים המבטאים משאבי טבע, ספורט ובריאות, תחבורה או טיפוח וגינון: "כאן לכל בניין יש שלושה גני ילדים ופעוטון ועוד בית כנסת ועוד תלמוד תורה ועוד אולפנה. יש אזור קרוואנים, ובעתיד יבנו בתי ספר".

במפות לא נכללו אלמנטים מרחביים דומיננטיים המצויים בקצה השכונה, על אף אלמנטים רבים הגובלים עם רובע זה (פארק השיטה המלבינה, נחל לכיש, הדיונה הגדולה). כפי שאמר אחד המרואיינים: "הטבע לא נתפס חלק מאתנו. זה ההבדל בינינו לציבור החילוני. אני לא מרגיש שהים שלי, זה לא חלק ממני". נוסף על כך, תושבי הרובע נטו להסתייע במבנים מרכזיים לצורך

קביעת גבולות השרטוט, ולא נעזרו בכבישים ובשדרות הבין־רובעיות המאפיינות את העיר. מממצא זה מראה כי התשתית הפיזית אינה המשתנה הדומיננטי המשפיע תמיד ובאופן מובהק על היקף המרחב השכונתי הנתפס. האופן שלפיו נתפסת שכונה נשען, אפוא, על היבטים רבים, הן תרבותיים הן פיזיים־תפקודיים. נוסף על הממדים הפיזיים והתרבותיים, נבחנו הממד המוסדי והשפעתו על המודעות הסביבתית בקרב הפרט. תפיסת המרואיינים את הרשות העירונית כאחראית הבלעדית על נושאי הסביבה ברובע הייתה חד־משמעית, כפי שסיכמה תושבת את עניין האחריות לניקיון בשכונתה: "...אבל בבוקר כשיש פועלי ניקיון אז הרובע נראה ממש יפה", כמו גם טענה אחרת – "אני מיד אמרתי, כשראיתי את ראש העיר נבחר, אמרתי "מה זה חולה ניקיון" – היה מביא ערבים לפה, היה מוזנח פה, איזה 7–8 פעמים ביום אחד עם שקיות, אחר שם תופסים עמדה, מנקים, מסדרים, ועוברים הלאה...". לתפיסתם, לא רק לפועלי הניקיון אחריות על הניקיון, אלא גם לנבחרי הציבור החרדי במועצת העיר אחריות לא מבוטלת.

כלי המחקר האחרים שימשו את החוקרים לחשוף את השיח הסביבתי והעמדות הסביבתיות בקרב הקבוצה הנחקרת. נושאי ניקיון והזנחה בשטחים משותפים פרטיים וציבוריים היו התמות העיקריות שעלו, ובתוך כך הציגו פער עצום בין מצב הניקיון ברשות הרבים לזה ברשות היחיד: "אם תיכנסי לדירות תופתעי מהניגוד של הבית עצמו לעומת חדר המדרגות". עוד בנושא ניקיון ברשות הרבים מגיע מניתוח תלונות תושבי הרובע למוקד העירוני, לפיו בשנת 2012 מרבית התלונות מתושבי הרובע נרשמו בנושאי תברואה במרחב המידי (פינוי גרוטאות וגזם, פינוי פחי אשפה, פינוי פגר, ביוב, מפגעי ניקיון), בעוד מחצית מסך הפניות בנושאי סביבה בקרב כל תושבי העיר נרשמו בנושא זיהום אוויר וריח, ורק פחות מ־10% מסך התלונות בנושאי תברואה. הפער מחזק את דברי המרואיינים, שהעלו בשיחות את נושא זיהום האוויר רק כבעיה גלובלית: "אצלנו לא מודעים לנושא זיהום האוויר. זה לא בעיה פרטית של אף אחד. יש פה אגן כימיקלים וזה, אבל... זה לא עניין פרטי". בעיות סביבתיות אזוריות נתפסות כבעיה כלל־עירונית ולטיפול הרשויות המקומיות. עם זאת, מסקירת העיתונות המקומית נחשף כי כאשר מתוכננים מיזמים שעלולים ליצור מפגע סביבתי לרובע החרדי בעיר, קמו התארגנויות תושבים חרדים שהתנגדו להם.

זאת ועוד, כמחצית מתושבי הרובע סבורים כי כלל לא חשוב להפריד נייר ופלסטיק למחזור על אף תשתיות לאיסוף פסולת למחזור, שמונגשות ברובע בפריסה רחבה. לטענתם, הסיבה לדחיקת המחזור לתחתית סדרי העדיפויות בקרב החרדים היא: "אין זמן... אצלנו יש עיסוקים, עבודה, לימודים ורצים אחרי הזמן. לא מגיעים לזה". באותה נשימה מציע המרואיין הסבר להבדלים

בין החילונים לחרדים: "אבל אחד שעובד משמונה עד ארבע, ובארבע יושב ורואה טלוויזיה, אז יש לו זמן גם ל... מחזור".

מסקנות

אשדוד היא דוגמה לעיר בעלת הרכב אוכלוסייה אתני ומגוון, הבא לידי ביטוי בתפרוסת המגורים של קבוצות תרבותיות ובפעילותן היום־יומית במרחב הרובעי והעירוני. על רקע זה ועל רקע היחסים המורכבים בין החברה החרדית לקבוצות חברתיות אחרות ברובעי העיר השונים, קיים עניין בבחינת הייחודית של הקבוצה, אופן התנהגותה, תפיסת הסביבה והשפעתה עליה.

מחקר זה שילב בין פן אובייקטיבי לסובייקטיבי, ובחן את פניה של המודעות הסביבתית לאור התפיסה המרחבית בקרב קבוצת האוכלוסייה החרדית בעיר. שילוב היבטים סובייקטיביים עם ניתוח מרחבי של העיר ושל שכונת המגורים שהאדם פועל בה, חיוני להבנת הקשר בין התנהגות האדם לסביבה. לפיכך, הייחודיות התרבותית תלוית מקום, ומודעות סביבתית מתבטאת בתפיסת התושבים את המקום הקונקרטי.

תושבי הרובע החרדי מציגים בפני הקורא מבנה חברתי מקומי תלוי הקשר, שלפיו תושבי הרבעים החדשים בעיר הם בני מעמד כלכלי־חברתי גבוה, ולכן מתגוררים בסביבה נקייה ואסתטית. כך, רובע חדש הוא רובע נקי, בעוד רובע ישן וותיק נתפס כמוזנח ומלוכלך, והחיים ברובע ז', "הצפוף והעני" כלשונם, על המפגעים ומטרדי הסביבה בו, הם עובדה גמורה שיש לחיות עמה בשלום. בשם הסולידריות הנובעת מהסגירות התרבותית־ערכית שהחברה החרדית נוקטת כחלק מעולמה הרוחני, התגבש כר נוח להתנצלות בלתי רשמית: "אצלנו זה אחרת", בעקבות חוסר העיסוק הפיזי בנושאי סביבה, הנחשב חסר משמעות ושאינו מהיהדות ההלכתית ומעולם התורה.

"בתוך הרובע מתקיימים חיים דתיים מלאים על כל מרכיביהם ומוסדותיהם תוך צמצום השפעות העולם החיצוני, וזאת בעקבות התכנון המודרני של העיר, שיצר מנגנון לבנייה ייעודית לאוכלוסייה החרדית" | צילום: שרון מרק

מקורות

- [1] אומר י. 1995. היבדלות במגורים של קבוצות אתניות במרחב העירוני כההליך סטרוקטורציה (עבודה לקבלת תואר דוקטור). תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב.
- [2] אומר י ואור א. 2006. הערכה של שוויון סביבתי־מרחבי בעיר: נגישות לפארקים ציבוריים בערים רמלה ולוד. אופקים בגאוגרפיה 67: 85–97.
- [3] אלאור ת ונריה ע. 2003. "המשוטט החרדי": צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים. בתוך: סיון ע וקפלן ק (עורכים). חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? ירושלים: מכון ואן ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- [4] אלמוג ע. 2008. דרישות בתכנון שכונה חרדית. מוסד שמואל נאמן. www.peopleil.org/details.aspx?itemid=7764.
- [5] אלמוג ע. 2012. חרדים בישראל תמונה מצב: חיים בחרדה. אנשים ישראל – המדריך לחברה הישראלית. מוסד שמואל נאמן. www.peopleil.org/details.aspx?itemId=30276.
- [6] בורדיה פ. 2005. שאלות בסוציולוגיה (פורסם בצרפתית ב־1984, תרגום: להב א). תל־אביב: הוצאת רסלינג.
- [7] ביליג מ וצ'רצ'מן א. 2003. גבולות פיזיים וגבולות בתודעה: ניתוח פרויקטים חדשים למגורים ברמת גן. בתוך: אלישע א ויצחק ש (עורכים). מרחבים 5: 49–68.
- [8] בן עמי א (עורך) 2013. חרדים לעתיד החברה. כלכלה וחברה בישראל. ירושלים: מכון ון ליר.
- [9] גונן ע וחסון ש. 1997. המתח התרבותי בין יהודים בירושלים. ירושלים: ממכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- [10] דה שליט א. 2004. אדום־ירוק: דמוקרטיה צדק ואיכות סביבה. הוצאת בבל ומרכז השל.
- [11] הרצ מ. 2003. מרחבים חברתיים/תרבותיים בדרום תל־אביב (עבודה לקבלת תואר דוקטור). תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב.
- [12] הרשקוביץ י. 2011. פורום איחוד הסביבה החרדי. המודיע. טבת תשע"ב: 114.
- [13] השנתון הסטטיסטי אשדוד. 2011. היחידה לתכנון אסטרטגי עיריית אשדוד.
- [14] יוסמן כ. 2008. יהדות וסביבה – הסביבה בהלכה ובמחשבה. בהוצאת המשרד להגנת הסביבה, עיריית ירושלים ומנהל קהילתי רמת שלמה.
- [15] זטקובצקי א וגל ר. 2015. בין מח"ר להיום: מערכת אקדמית לחרדים על פרשת דרכים. מוסד שמואל נאמן.
- [16] חניי ה. 2008. תרבות הדיור והמגורים בחברה החרדית האשכנזית בישראל (עבודה לקבלת תואר דוקטור). חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- [17] חניי ה. 2010. המשפחה החרדית – חוקים, מוסכמות ומנהגים. אנשים ישראל – המדריך לחברה הישראלית. מוסד שמואל נאמן למחקר מדיניות לאומית. www.peopleil.org/details.aspx?itemId=7601.
- [18] טל א. 2014. אתגרים לגיבוש סדר יום חינוכי בישראל. אקולוגיה וסביבה 2: 189–192.
- [19] טל א, ליאון־זכות ש, פרנקל־אושיר ל ואחרים. 2011. התנועה הסביבתית בישראל: מגמות, צרכים ופוטנציאל. באר שבע: אוניברסיטת בן־גוריון בנגב. www.tinyurl.com/env-econ-alon-tal.
- [20] כהנר ל. 2011. התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל (עבודה לקבלת תואר דוקטור). חיפה: אוניברסיטת חיפה.

- [21] כהנר ל ו שלהב י. 2012. מגטו לפרוור: תמורות בארגון המרחבי החרדי. בתוך: קפלן ק ושטדלר נ (עורכים). מהישרדות להתבססות – תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה. מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- [22] לאון נ. 2014. חרדיות מזרחית: אידאולוגיה קשיחה, זהות רכה. כתב העת לחקר החברה החרדית 1: 1–20.
- [23] לרון מ. 2010. היש נציג ציבור בסביבה? הפוליטיקה של הסביבה כפוליטיקה מחוללת משילות (עבודת לקבלת תואר דוקטור). תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב.
- [24] מנור ד. 2011. צדק סביבתי: בין סביבה וחברה. דו"ח שתיל במימון קרן היינריך בל והקרן לסביבה ירוקה.
- [25] משגב ח. 2015. אקטיביזם מרחבי בעיר: נקודות מבט של גוף, זהות וזיכרון (עבודה לקבלת תואר דוקטור). תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב.
- [26] נאמן־אברמוביץ' א וכץ־גרו ט. 2007. בסיסים חברתיים של דאגה לסביבה והתנהגות סביבתית בישראל. מגמות כתב עת למדעי ההתנהגות 4: 737–758.
- [27] סלע־שפי ר ורז נ. 2015. למה אנחנו סביבתיים ולמה לא? על הזיקה בין תרבות זהות לבין פעולה סביבתית – ההקשר הישראלי. אקולוגיה וסביבה 6(1): 33–39.
- [28] ספיר־רל ה. 2013. מורפולוגיה עירונית, התנהגות מרחבית ושכונות מגורים נתפשות: המקרה של תל־אביב־יפו (עבודה לקבלת תואר דוקטור). תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב.
- [29] פארן ל. 2011. דינמיקה של מאבק סביבתי מקומי: היבטים מבניים ותרבותיים (עבודת גמר לתואר מוסמן). תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב.
- [30] פלינט ש, אלפסי נ ובנסון י. 2010. דומים ושונים: מיקרו־סגרגציה של חרדים במרכז ירושלים. סוציולוגיה ישראלית יב(81): (81–110).
- [31] צצדיה א ויעקובי ח. 2007. רב־תרבותיות, לאומיות והפוליטיקה של העיר: המקרה של אשדוד. סוציולוגיה ישראלית ט(1): 127–148.
- [32] קרנצלר מ. 2014. ההתפתחותם של מחקרי־מדיניות אודות החרדים בישראל. כתב עת לחקר החברה החרדית 2 תשע"ה: 1–23.
- [33] שגיא ה, אורנשטיין ד, גרונר א ואחרים. 2012. תפיסת הסביבה בתרבויות שונות – הערכת שירותי המערכת האקולוגית בערבה הדרומית בקרב תושבי שני צדי הגבול. אקולוגיה וסביבה 13(1): 22–32.
- [34] שלהב י וקפלן מ. 2003. הקהילה החרדית ואיכות הסביבה. מכון ירושלים לחקר ישראל המרכז למדיניות סביבתית.
- [35] שלהב י וכהנר ל. 2006. עיר שונה או עיר שינה? התפתחות המרחב החרדי בישראל, קובץ מאמרים שיצא לאור לקראת כנס האגודה הגאוגרפית הישראלית. תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב.
- [36] שנלי ו בנימיני י. 2000. דגם ההתבדלות החברתית־המרחבית של מהגרי עבודה בתל־אביב. סוציולוגיה ישראלית ג(1): 111–132.

- [37] Alfasi N, Flint-Ashery S, and Benenson I. 2013. Between the individual and the community: Residential patterns of the Haredi population in Jerusalem. *International Journal of Urban and Regional Research* 37(6): 2152–2176.
- [38] Ajzen I and Fishbein M. 2000. Attitudes and the attitude-behavior relation: Reasoned and automatic processes. *European Review of Social Psychology* 11: 16–27.
- [39] Been V. 1994. Locally undesirable land uses in minority

שולחן הדיונים

תזונה מקיימת

רב־שיח בנושא אספקת מזון בריא
ללא הגדלת הפגיעה בסביבה

אוריאל בן חיים, יפית כהן, אורי אדלר, ליאור טורגמן,
רמי זיידנברג, ליאורה שאלתיאל הרפז, אבשלום (אבו) וילן

תזונה מקיימת

שולחן הדיונים

בז מצוי ממתין לשלל לאחר עיבוד הקרקע. בשולחן הדיונים אנו בוחנים כיצד ניתן לספק את
מרב התצרוכת של מרכיבי התזונה תוך הקטנת הפגיעה בסביבה | צילום: אמנון אייכלברג ©

integration of Israeli cities. *The Journal of Space Syntax* 1: 280–295.

- [48] Pearce J, Kingham S, and Zawar-Reza P. 2006. Every breath you take? Environmental justice and air pollution in Christchurch, New Zealand. *Environmental and Planning A* 38(5): 919–938.
- [49] Park RE and Burgess EW. 1925. The City. University of Chicago Press.
- [50] Schwartz SH. 1994. Are there universal aspects in the structure and content of human values? *Journal of Social Issues* 50: 19–45.
- [51] Shrigley R, Koballa T, and Simpson R. 1988. Defining attitude for science educators. *Journal of Research in Science Teaching* 25(8): 659–678.
- [52] Stern PC, Dietz T, Kalof L, and Guagnano GA. 1995. Values, beliefs, and pro-environmental action: Attitude formation toward emergent attitude objects. *Journal of Applied Social Psychology* 26: 1611–1636.
- [53] Yoreh T. 2010. Ultra-Orthodox recycling narratives: Implications for planning and policy. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy* 4(4): 323–345.

neighborhoods: Disproportionate siting or market dynamics? *The Yale Law Journal* 103(6): 1383–1422.

- [40] Dunlap RE and Jones RE. 2002. Environmental concern: Conceptual and measurement issues. In: Dunlap RE and Michelson W (Eds). The Handbook of Environmental Sociology. London: Greenwood Press.
- [41] Flint-Ashery S. 2015. Public welfare or sectarianism: A new challenge for planning. *Planning Theory and Practice* 16(3): 299–318.
- [42] Kollmus A and Agyeman J. 2002. Mind the gap – Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research* 8: 239–260.
- [43] Krupat E. 1985. People in cities. Cambridge University Press.
- [44] Lefebver H. 1991. The production of space. Oxford and Cambridge: Blackwell.
- [45] Newton D. 1996. Environmental justice. Santa Barbara (CA): ABC-CLIO.
- [46] Omer I. 2010. Residential differentiation at two geographic scales – The metropolitan area and the city: The case of Tel Aviv. *Journal of Urban and Regional Analysis* 2(2): 63–79.
- [47] Omer I and Zafir-Reuven O. 2010. Street patterns and spatial

פחי מחזור נייר, ועליהם הכיתוב "תעשה מצווה, אני רעב לנייר" | צילום: יוסי לוי, "אשדוד בכותרות"

פחי מחזור נייר, ועליהם הכיתוב "תעשה מצווה, אני רעב לנייר" | צילום: יוסי לוי, "אשדוד בכותרות"

חזית המחקר